

TÜRK'ÜN BİYİKLİ TARİHİ

DOĞAN GÜRPINAR



DOĞAN GÜRPINAR

Koç Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünde lisans (2002) eğitimini tamamladıktan sonra Sabancı Üniversitesi Tarih Bölümü'nde yüksek lisans (2004) ve doktora derecelerini aldı. Geç dönem Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi üzerine yaptığı çalışmaları İstanbul Teknik Üniversitesi'nde sürdürmektedir.

Başlıca eserleri: *Küstah ve Cüretkar: Türkiye'nin Doksanlı Yılları* (2023), *Nostalji Cumhuriyeti: Mazi Peşinde Silinen 'Türk'ün Melankolisi* (2023), *Komplolar Kitabı: Türkiye'de Komploların Teorisi* (2023), *Özgürlüğün İdeolojisi: Liberalizm* (2022), *Türkiye'de Aydınlanma Kısa Tarihi* (2020), *Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik: Kavramlar ve Pratikler* (derleyen, Ümit Kurt ile birlikte, 2018), *Yerli Milli: Türk Düşününde Hamasi Söylemler* (2017), *Kültür Savaşları: İslam, Sekülerizm ve Kimlik Siyasetinin Yükselişi* (2016), *Özgürlüğün İdeolojisi* (2016), *Dünya Veda: Türkiye'de Liberalizm ve Demokrasi* (1980-2010).

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	15
GİRİŞ	19
I	
SAKALLAR VE BIYIKLAR: OSMANLI’NIN UZUN YÜZYILI	25
2	
BIYIĞIN ALTIN ÇAĞI VE SONU	64
3	
BIYIKSIZLARIN CUMHURİYETİ	89
BEDEN TERBİYESİ, İDMAN VE BIYIK	142
4	
PÜRÜZSÜZ KONFORMİST VE İSYANKÂR KILLI (1945-1970)	148
SARKIK TÜRK BIYIĞI	170
5	
BAŞKALDIRI, DEVRİM VE BIYIK	180
6	
KALIN KAŞLI VE BIYIKSIZ DİKTATÖRLÜK: ORDU VE BIYIK	196

	7	
TAŞRANIN BIYIKLARI: ENDİŞE VE TEHDİT		208
	8	
90'LARDA SİYASETTE BIYIK: TEKNOKRASI, MİLLİYETÇİLİK VE ÇAĞDAŞLIK		223
	9	
MAGANDALAR, KIROLAR, KARA BIYIKLILAR DIŞARI! (1980- 2000) YUPPIELER, EUROTÜRKLER, BEYAZ TÜRKLER VE ATATÜRKÇÜLER		236
	10	
SÜNNET, DİRENİŞ VE SADAKAT: İSLAM VE BIYIK		260
	11	
METROSEKSÜEL ÇAĞDA BIYIĞIN DÖNÜŞÜ VE BIYIKSIZ BIYIKLILIK (2000-)		280
SONSÖZ:		
KIRILGAN ERKEKLİK ÇAĞINDA HİPSTERLAR, ALFALAR VE BIYIKLAR		295
KAYNAKÇA		302
DİZİN		314

GİRİŞ

Bıyık ve sakal bırakmak ya da bırakmamak estetik değil, toplumsal bir olgudur. Estetik algılar da zaten bu ilişkisellik içinde şekillenir. Hâliyle insanların nasıl görüldüğü objektif bir gerçek değildir. İçinde var olunan, ortamı solunan sosyal çevrenin algılarına göre tanımlıdır. Bıyıklar yalnızca toplumdan topluma değişmez. Esas olarak aynı ortamdaki farklı siyasi, dinî, sekter grupları temsil eder ve bu farklılıkların altını çizer. Bıyık ve sakal iç-dış grupları ayırıştırma mekanizmasıdır. Bu sebeple tarih boyunca da sakal-bıyık kesme ve uzatma trendleri bu ikilikte (tam traşlılık vs. kaba sakallılık) iki yöne doğru salınım göstermiştir. Değişen zamanlarda Romalılık/barbarlık-Germenlik, ruhban/halk, soylu/avam, dindar/seküler, çağdaş/geleneksel, şehirli/taşralı ayrımlarında bir ayrımı, hattı çizer. Dolayısıyla toplumsal ilişkilerde bir rol oynar; toplumsal işlevler görür. Tarihsel olarak Yahudilerin, Hristiyanların, Müslümanların sakal ve bıyık bırakma biçimleri birbirinden her dönemde ayırır. İslamcıların ve dindarların bıyık bırakma şekli sünnet üzerinden, yani peygamberin hayat pratiğinden şekillenmiştir. Fakat bu çok belirgin tanıma rağmen farklı İslami gruplar kendilerini ayırıştırmak üzere farklı biçimleri benimserler.

Yunanların bildiği coğrafyaların çoğunu fetheden Büyük İskender, fetihlerinin ardından kendini yarı-tanrılaştırmaya yöneldi. Bu kült inşasının uzantısı olarak tamamen pürüzsüz bir çehreye bürünerek Yunanların yerleşik erkeklikte sakallılık normunu ters yüz etti. İnsanüstülüğünü böyle mükemmelleştirilmiş bir çehre ve bedenle ve onun taş, kile, bronz, mermer dökülmüş hâliyle ispatladı. Böylece sakallılığı Gordion

düğümü gibi tek hamlede kopartıp atıverdi. Bu tercihi Helenistik estetik standardını belirlemiş oldu. Nitekim kültürel ve entelektüel alanlarda Yunanları üstkültür olarak taklit eden Romalı senatör sınıfı da bıyık veya sakal bırakmadı. Erkeklik anlayışı böyle şekillendi. Her türlü yüz kılını barbarlara ait bulan Romalılar, mağlup ettikleri barbarların saçlarını ve yüz kıllarını onları aşağılamak için traşladı ve zafer dönüşlerinde onları bu hallerinde coşkun ve taşkın kalabalıklar önünde sergiledi. İşte zaten bu tezatın ilhamıyla René Goscinny hayat verdiği Galyalı karakterleri Asterix, Obelix ve dostlarının görkemli “Galyalı” bıyıklarını çizer Uderzo’nun çizgileriyle alaycı şekilde ölümsüzleştirdi. Cumhuriyetinin sona ermesinin ardından Roma imparatorları da hep temiz traşlıdır. İlk sakal koyuveren imparator ise Edirne’nin isim babası Hadrianus’tur (117-138). Bir emsal, yeni bir imparatorluk standardı teşkil ettiğinden sonraki imparatorlar da sakallı oluverirdi.¹ Ortaçağ Avrupası’nda ise sakal bir erkeğin, hele savaşçı erkeğin vazgeçilmeziydi. Buna karşı ise Katolik Kilisesi erken Ortaçağdaki sakallı bir dönemin ardından özellikle 11. yüzyıldan itibaren din adamlarının tamamen bıyıksız ve sakalsız olmasını dayattı. Bu bir teolojik iddiaydı. Sakal ayartıcı nefsanî arzuların kaynağı bedenın kibirli bir uzvuydu. Tam traşlılık dünyadan vazgeçmişliğin, dünyevi nefse yenilmemiş olmanın, arınmanın, (erkek) bedenine ve arzularına hükmetmenin anlatım dilidir. Bu dünyaya aittir günahkâr sakal ve bıyık.

Yukarıda hatırlatıldığı üzere Romalılar (2. yüzyıla kadar) sakal, bıyık bırakmazdı. Bu sebeple de kibar cazibe arayışlarında bir neo-klasik estetik standart belirledi. Aydınlanma Avrupası’nda aristokratlar bıyıklarını ve sakallarını, tıpkı köle emeğine hükmeden “medeni Romalılar” gibi, vahşî bulduklarından tam traşladılar. Erkek neo-klasik estetiği özenle

¹ Hadrianus’un sakalı, Romalıların klasik model aldıkları Yunanlıların “filozof sakalı” ve klasik dönem saç tarzları ve anlamları için bkz. Paul Zanker, *The Mask of Socrates: The Image of the Intellectual in the Antiquity*, Berkeley: University of California Press, 1995.

şekillendirilmiş yapaylıktır. Bunun en cüretkâr sembolü ise Fransa sarayından başlayarak bu aralıkta dolaşıma giren kıvrıcık peruklardır. Peruk hâliyle doğal saçın tam zıddıdır. Bu yapaylık bir iddiadır. Gündelik hayatın gailelerinde ve bedeninin, fiziksel görünümünün kusurlarının ötesinde inşa edilebilen bir yapay estetik görünüm lüksün, aristokratik ayrıcalığın ve şaşasının ta kendisidir. Fransız Devrimi'nin ardındansa Romantizm ve burjuvazi, küstah peruğu çağdışı ilan etti.² Bununla beraber aristokrasi ve egemen seçkinler 19. yüzyılın ilk yarısında hâlâ kendilerini işgücü emeği ve zaman isteyen sinekkaydı traşla ayırtırmaya devam etti. Hırpanilere karşı onlar tam bakımlıdır. Romantikler ise Ortaçağ sakalını ve bıyığını doğal ve hakiki buldular. Osmanlılara karşı heyecanla gönüllü katıldığı Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda hayatını genç yaşta yitirecek İngiliz romantik şair Lord Byron'ın burada özenle bıraktığı Arnavut haydut bıyığı gibi. Bu bıyık burjuva çürümüşlüğüne karşın dağların soylu duygulara sahip vahşileri romantizmdir. Ya da Eugene Delacroix'ın 1830 Devrimi'ni tuvale döktüğü tablosunda Marianne'nın solundaki eli tüfekli silindir şapkalı burjuva ve öğrencinin isyankâr sakalları gibi. Aristokrasinin itibarını ağır, uzun, patriyarkal sakallarla ifade eder hâle gelmesi ise 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşir.

Alexander Maxwell'e göre bıyık 19. yüzyılda "millileşti". Habsburglara karşı bağımsız milli kimlik inşası sürecinde Macar olmakla bıyıklılık o kadar özdeşletti ki "bıyısız bir Macar dikensiz bir gül gibidir."³ Her ne kadar başlangıçta Macar soylular ve soylu kökenlerden seçilen Macar subaylar için kendi asil bıyıkları dışında bir bıyık küçük düşürücüyse de sonunda onlar da tüm Macarları eşitleyen bıyığa boyun

² Ahmed Mîdhat Efendi'nin Avrupa adab-ı muâşeretine dair kitabındaki (1894) cümlesiyle; "Fransa büyük karışıklığı esnasında perukalar bil-küllüye itibar ve hükümden düşerek ona bedel herkesin kendi saçlarını uzatması adeti meydan aldı." Ahmet Mîdhat, *Avrupa Âdab-ı Muâşeretini yahut Alafranga*, haz. İsmail Doğan, Ali Gurbetoğlu, Ankara: Akçağ, 2001, s. 129.

³ Alexander Maxwell, *Everyday Nationalism in Hungary, 1789-1867*, Berlin, Boston: De Gruyter, s. 131.

eğdiler. Öyle ki bıyiksız olmak her zaman tam traşlı düşünülen Avusturyalı ya da Avusturya/Habsburg tahakkümüne boyun eğmekle eş anlama gelir oldu.⁴ Açıktr ki statü ve sınıf, milliliğe ve milliliğin eşitleyiciliğine dayanamaz. Zira 1848'e kadar sakal aynı zamanda asiliğin ve düzen karıştılgının simgesiyken tam traşlılık düzen taraftarlığının alametiydi. Dolayısıyla aynı anda birçok sembolizm birbirleriyle içiçe geçer ve birbirlerini tamamlar.

Avrupa'da kralların sakallandığı, bıyıklandığı ve sinek-kaydı olduğu devirler vardır. Rönesans'ta sakallandılar; sonra bıyıklandılar; ardından tekrar pürüzsüz traşlı hâle döndüler. Fakat hiçbir kralların şahsi tercihleri değildir. Hiç kimsenin zaten böyle bir iradi tercih koyma haddi yoktur. Tarihsel konjonktürler sakal ve bıyıga sürekli değişen anlamlar yükledikçe bireyler, şövalyeler, papazlar, âlimler, krallar hatta Papalar sorgusuz sualsiz sürdürmek zorunda oldukları emsale uymak durumundadır.

Dolayısıyla bıyık ve sakal hiçbir zaman sadece erkeklerin kişisel beğenilere ilişkin değildir. Stalin'in insan ölümüne dair söylediğini eğretilsek bir kişinin bıyık bırakması veya kesmesi kendi kişisel kararıdır belki ama 10 kişinin bunu tatbiki kişisel kararları değildir. Bu tasarruflar geniş tarihsel bağlamlarda anlam kazanır ve yüklenirler. Bıyıklar "tarihsel"dir. "Şekil" ve "kozmetik"e dair değildirler. Zira siyaset ve iktidar alanları bizzat "şekiller" ve şekilleri belirleme imtiyazları tarafından kurulur; sınırları çizilir. Foucault'nun ardından 1990'lardan itibaren gelişen biyoiktidar çalışmalarından biliyoruz ki bedenler iktidara dâhildir. Tarih boyunca da iktidarlar şekillerle uğraşmış; iktidara direnişler de "şekiller" üzerinden gelişmiştir. Sakala "medenileşme" adına savaş açmış erken bir "aydınlanmış despot" Büyük Petro'dur. Sakal vergisi koyan

⁴ Halid Ziya'nın *Mai ve Siyah* romanında romanın başkişisi Ahmed Cemil Beyoğlu'nda Lüksemburg Kahvesi'nde yan masalardan birinde oturan bir kızın "bıyıkları Macar tarzında kalkmış" birine baktığını görür.

Petro eğer ısrarla sakal uzatmak isteyenler varsa, soylulara ve sırada halka farklı miktarda, bir sakal vergisi ödemelerini zorunlu kıldı. Kendi ise bizzat elinde makasla soyluların sakallarını traşlayarak sakala tavrının katiliğini ortaya koydu.

Kemalizm/Atatürkçülük İslamcılar, muhafazakarlar ve diğer muarızları tarafından şekilcilğe yatkınlığından dolayı sarakaya alınmıştır. “Beton Mustafa”, bu alaycı yaklaşımın tabirleşmiş hâlidir. Aynı şekilde hakiki Atatürkçülüğe dair dar ufku şekillerden ibaret sahte Atatürkçülük yaftaları, özellikle Atatürkçülüğü katı ve köşeli bir ideoloji olarak tanımlamak isteyenlerce sıkça dillendirildi. Özellikle, bu kitapta da “Büyük Bıyık İnkılabı” kısmında göreceğimiz üzere İnönü, bu şekilciliğin ana temsilcisi görülür. Bu eleştirinin en özlü ortaya konmuş hâli ve klasik metni kuşkusuz İlhan Selçuk’un “Gardrop Atatürkçülüğü” (Yön dergisi, 1966) makalesidir. Selçuk, Atatürkçülüğe açıkça bir sol yön verme çabası güdüyordu. Atatürkçülük onun için ancak bir anti-emperyalist proje olduğu sürece mümkündü. Eğer Atatürkçülüğün içinden anti-emperyalizmi çıkarırsak elimize kalan; “İngiliz kumaşı, Fransız kravatı, İskoç viskisi, İtalyan şapkası”dır:

Türkiye’de hiç kimse gardrop Atatürkçüsü kadar Atatürkçülüğe zarar vermedi. . . . Kafası boş, üslupkar, olumlu düşünceden yoksun beyzade, kalemiyle fikirlerin ancak kabuğunu tırmalayan kültürsüz yaratık... Caz ile dans ederek, açık saçık elbise giyerek, şapkanın envainı deneyerek, Batı’nın muhafazakar akımlarını temsil eden eserleri tiyatrolarda oynayarak... Operaların renkli kostümleriyle parlayan sahnelerde salonları yabancı misafirler, kordiplomatik ve levantenlerle doldurup Batılılaşma-...- Batılılaşma!... Böylesine tiplerin Tanzimat’ın ve Meşrutiyet’in fesli, altın çerçeveli gözlüklü, getrli, kolalı yakalı alafrağa beylerinden hiçbir farkı yoktur.

Bıyıklı İlhan Selçuk için pekâlâ salon beyefendiliği hevesindeki bıyıksızlık da böyle bir şeklî, saptırılmış Atatürkçülüktür. Selçuk, Fransız kravatlarını, İngiliz kumaşlarını anarken pekâlâ bıyıksızlık özentiliğini de anabilirdi. Zaten

biyığı kısmen onun sosyalist olmasına dairdi. Makaleyi yazdığı anda bıyık özellikle solda geri dönüyor, anti-emperyalizmin yamanlığının da çehredeki silüeti oluyordu. Ayna karşısında zahmet isteyen pürüzsüz bıyıksızlık ise Batı özentiliği ve şekilciliğin ta kendisiydi. Oysaki bu çalışma boyunca göreceğimiz ki cumhuriyetin gerçekten de bir bıyık siyaseti olmuştur. Fakat bu bir şekilcilikten değil, siyasetin ta kendisi bu şekilde kurulduğundan böyle olmuştur. Bıyıklar uzatılırken de, kesilirken de hep siyasidir. Hatta siyasetin dahi müdahale edemeyeceği kadar meta-siyasidir.

Bu kitap elbette bıyığın biyolojik tarihi değildir. Onun kültürel tarihidir. Bıyık biyolojik olarak ilginç değildir. Onu ilginç yapan kültürel niteliğidir. İnsanlar bu kültürel anlamları sebebiyle bıyık bırakırlar ya da keserler. Ona farklı şekiller verirler. Bu kitap bıyığın insanlara, iktidarlara, ideolojilere, toplumsal kesimlere farklı zamanlarda ne anlamlar ifade ettiği ve bu anlamlarının nasıl hangi siyasal, sosyal ve kültürel sebeplerle dönüştüğüne dairdir. Bıyığın olduğu kadar bıyıksızlığın da tarihidir gerçi. Zira aslında sakalsız ve bıyıksız olmak daha “yapay”, daha çaba ve özen gösterilmesi gereken bir çehredir. Aynı şekilde yine bir tercih olarak bıyıksızlık da bıyığın kültürel anlamlarına içkindir. Bu çalışma Türkiye’nin kültürel tarihine bir katkı olmayı ve ötesinde buradan modern Türkiye’nin çalkantılı ama bir o kadar da renkli dünyasında bir gezinti sunmayı ve onu tüm renkliliği ve çoğulculuğunda fotoğraflamayı hedeflemektedir. Peyami Safa için bıyık, sadece bıyık değildir: “İnsan yüzü, insan ruhunun vitrinidir ve onun üstündeki en küçük inkılablar, büyük dünya meseleleri kadar manalıdır!”⁵ Ötesinde aslında bakmasını bilene o bıyıklarda “büyük dünya meseleleri” gömülüdür!⁶

⁵ Peyami Safa, “Bıyığın Tereddidi”, *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 1938.

⁶ Doğrudan Türkiye’de bıyık ve sakala dair üç çalışma için bkz. Avner Wishnitzer, “Beneath the Mustache: A Well-Trimmed History of Facial Hair in the Late Ottoman Era”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, C. 61, No. 3 (2018), s. 289-326; Cem Doğan, “Modern Man in the Making: